

TEYYUB QULİYEV*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN PROTODİLLƏRLƏ LEKSİK MÜQAYİSƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilində işlənən bəzi leksik vahidlər müqayisəyə cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində rekonstruksiya məsələləri sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Dünyanın bir çox dil ailələrinin (daha çox hind-Avropa, Ural) bu aspektdə öyrənilməsi işində xeyli nailiyyətlər əldə olunsa da, hətta türk dilləri, xüsusilə Altay ailəsi üçün bunu söyləmək çox çətinidir.

Qeyd edək ki, bu cür tədqiqatların həm leksik, həm də morfoloji səviyyədə aparılması ümumiyyətlə dil tarixinin araşdırılmasında, dilin yazıyaqədərki vəziyyəti haqqında təsəvvürün formalaşdırılmasında xüsusi önəm daşıyır. Yazıyaqədərki dil haqqında ətraflı məlumatın əldə edilməsi, aydın məsələdir ki, ədəbi dilin quruluşu, inkişaf mərhələləri, dövrlər üzrə konkret dil xüsusiyyətləri haqqında daha düzgün nəticələr əldə etməkdə əvəzsiz rol oynayır.

Açar sözlər: *protodil, müqayisə, ədəbi dil, dil ailəsi, rekonstruksiya.*

Azərbaycan dilində leksik, o cümlədən morfoloji praformaların bərpası məsələsi sistemli şəkildə, demək olar ki, aparılmamışdır. Düzdür, müxtəlif səpkili dissertasiya və monoqrafiyalarda bu barədə müəyyən mənada bəhs edilib. Bu baxımdan V.Aslanovun, Q.Kazımovun, F.Ağasioğlunun, B. Xəlilovun, E.İnancın, B. Məhərrəmlinin və s. tədqiqatlarını qeyd etməyi özümüzə borc bilirik [Aslanov: 2003; Aslanov: 2012; Kazımov: 1997; Kazımov: 2017; Ağasioğlu: 2000; Xəlilov: 1998; Xəlilov: 2010; İnanc: 2009; Məhərrəmli: 2016; Məhərrəmli: 2017; Məhərrəmli: 2018]. Lakin bununla belə, Azərbaycan dilində praformaların bərpası, rekonstruksiyanın istiqamətləri, bərpa üçün müqayisəyə cəlb edilən dillərin bir-biriləri ilə münasibətləri tam işıqlandırılmamışdır. Əslinə qalsa, dilimizin prototürkcə ilə (hətta demək mümkünsə, protooğuzca ilə) müqayisəsi, daxili rekonstruksiya, etimoloji tədqiqatlar sahəsindəki işlər də o qədər çox deyil.

Əlimizdə olan faktlar və dünya dilləri üzərində apardığımız müşahidələr deməyə əsas verir ki, bir dilin ailədaxili müqayisəsinin (həm protodili, həm də digər müasir dillər səviyyəsində) hədudlarından kənara çıxmaq mümkündür, hətta bu tendensiya indi daha çox artır. Əldə olunan qənaət odur ki, bu yolla həmin dilin tarixi təkamülü, genotipoloji inkişafı, dillər arasındakı mövqeyi və dil əlaqələri haqqında daha geniş məlumat əldə etmək mümkündür. Çünki çoxdan məlumdur ki, əlahiddə, təcrid olunmuş dil yoxdur. Ən azından bu faktın özü dillərin daha geniş və dərin müqayisəsinə zəruri edir.

Qohum dillər arasındakı əlaqənin tam sistemləşdirilməsi və bununla da o dillər üçün ilkin kök dilin bərpası müqayisəli-tarixi metodun imkanlarının son həddidir. Amma müqayisəni bu nöqtədə saxlamaq və işi bitmiş hesab etmək, təbii ki, bir dil ailəsinin digər dünya dillərindən təcridindən və dillərarası əlaqənin inkarından başqa bir şey deyil. Dünyanın qədim dil mənzərəsini təsəvvür etmək üçün bundan sonrakı müqayisə (bu dəfə ayrı-ayrı protodillər arasında) mərhələsi gəlməlidir. Dilçilikdə vüsət tapmaqda olan monogenez nəzəriyyəsinin yaranmasını şərtləndirən əsas səbəb, fikrimizcə, bu olmalıdır.

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, teyyubq@mail.ru

Ədəbi dilin tarixi tədqiqi yazılı mətnlərin aşkarlanması və öyrənilməsi ilə başlanır. Bu, ən müxtəlif səbəblərdən tarixin müxtəlif zaman kəsiyinə düşə bilər. Amma tam dəqiqdir ki, ədəbi dil səviyyəsinə (və ya mərhələsinə) qədər dil uzun bir tarixi inkişaf yolu keçməlidir. Elə ona görə də dil tarixinin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də yazıyaqədərki dilin bərpasına nail olmaqdır. Bunun da yolu dilin protodillərlə (istər ailədaxili, istərsə də ailəxarici) müqayisəsindən keçir.

Biz də yazımızda bu istiqaməti əsas götürərək Azərbaycan dilində işlənən bəzi leksik vahidlərin protodillərlə (əsasən protoaltay, protoural, qismən də protohind-Avropa) müqayisə etməyə çalışmışıq. Bu zaman sözlərin ilkin variantını da təqdim etməyə cəhd göstərmişik.

Azərbaycan. *ač - “açmaq”

Prototürk *ač- “açmaq” > qəd. türkcə. ač- “açmaq”; türkcə. aç- “açmaq, başlamaq, aşkar etmək”; türkmən. aç- “açmaq”; qaraim. ač- “açmaq”; özbək. aç- “açmaq”; tatar. aç- “açmaq”; başqırd. as - “açmaq”; qırğız. aç- “açmaq”; qazax. aš- “açmaq”; noqay. aš - “açıq”; çuvaş. uš - “açmaq”; yakut. as - “açmaq” [EDT: 1972, s.18-19; Räsänen: 1969, s. 3; ЭСТЯ 1: 1974, s. 209-210, Федотов 2: 1996, s. 292]

Protomonqol *(h)ača “haçalanma, ayrılma” > orta monqol. āciba “haçalanma, ayrılma”; yazılı monqol. ačan “haçalanma, ayrılma”; xalxa. ac “haçalanma, ayrılma”; buryat. asa “haçalanma, ayrılma”; kalmık. acə “haçalanma, ayrılma”; ordos. ača “haçalanma, ayrılma” [EDAL: 2003, s. 1116].

Protoaltay *phačhV- “açmaq, parçalamaq”:

Prototunqus. *pač- “çat, parçalanma, aralıq” > evenk. haçiq “çat, parça, interval” [EDAL: 2003, s. 1116].

Proto-fin-uqor. *päče- “yarmaq, qırmaq və ya parçalamaq” > lapp / saami (cənub) piätseke- “ayrılmaq”; ostyak / xanti. pēčäyäl- “cırmaq və ya qoparmaq”; voqul / mansi. pišt-, peešt-, peešat- “boşalmaq”; macar. fesh - “açmaq (qönçə), qoparmaq (tikişi)” [Collinder: 1977, s. 106; Bomhard: 2015, s. 99-100]

Azərbaycan - *ba (γ)- “bağ-(la-maq)”

Prototürk *b(i)ā- “bağlamaq”, *b(i)ā-g- “bağlama; bağ, kəndir” > qədim türk (əski uyğur) ba- “bağlamaq”, baγ “bağlama; bağ, kəndir; ittifaq”; Qaraxanlı türk.: baγ “bağlamaq”, baγ “bağ, kəndir”; Türkiyə türk. bağ-; qaqaüz. bā-la- (<* bag-la-) “bağlamaq”; türkmən. bāg; özbək. bəγ; uyğur. baγ; karaim. baγ; tatar. baw, bey; başqırd. baw, bāy; qırğız. bō; qazax. baw; noqay. baw; sarı-uyğur. paγ; oyrot. bū; Tuva. baγ-la-; çuvaş. pəγav; yakut. bay- “bağlamaq”, bīa “bağ, kəndir”; dolqan. bāy- “bağlamaq”, bīa “bağ, kəndir” [EDT: 1972, s. 292, 310; ЭСТЯ 2: 1978, s. 13-17; Räsänen: 1969, s. 53; Федотов 1: 1996, s. 411; Stachowski: 1993, s. 55, 69].

Protoaltay. *bā “bağlamaq”.

Prototunqus. *ba- “nikaha girmək”. Evenk. ba “evlilik təklifi etmək”; mançu. ba-çixila- “uşaq ikən evlənmək” [EDAL: 2003, s. 319].

Protokartvel. *b- “bağlamaq”: qədim gürcü. b- “bağlamaq” (gürcü. b- “bağlamaq; asmaq”); miqrel. b- “bağlamaq”; laz. b- “bağlamaq; asmaq üçün”; svan. b- “bağlamaq” [Bomhard: 2015, s. 9].

Azərbaycan. *ver - “vermək”

Prototürk **bēr-* “vermək” > qədim türk. *ber-* “vermək”; Qaraxanlı türk. *ber-* “vermək”;

Türkiyə türk. *ver-* “vermək, çatdırmaq, ödəmək, təklif etmək, satmaq”; qaqauz. *ver*, türkmən. *ber*, özbək. *ber*, uyğur. *bär*. karaim. *ver*, tatar. *bir*. başqırd. *bir*, qırğız. *ber*, qazax. *ber* “vermək” [Räsänen: 1969, s.70; ЭСЯ 2: 1978, s.114-116; EDT: 1972, s.354-355; Stachowski: 1993, s.59].

Protoaltay. **bi ör[e]-* “gətirmək, təklif etmək, təqdim etmək, vermək; almaq, toplamaq”:

Prototunqus. **bū-* “vermək”: mançu. *bu*, evenk. *bū*, lamut. *bō*, neqidal. *bū*, ulç. *būwu*, orok. *bū*, nanay. *bū*, udıgey. *bū*, solon. *bū* [EDAL: 2003, s.353].

Protohind-Avropa. **bher-/*bhor-/*bhr-* “daşımaq, doğmaq”, **bher-no-s/*bhor-no-s* “oğul, uşaq”: sanskrit. *bhāratī* “daşımaq, çatdırmaq, tutmaq; dəstəkləmək, saxlamaq, əzizləmək, tərbiyə etmək; dözmək, yaşamaq, əziyyət çəkmək, məruz qalmaq; hamilə qalmaq”, *bhṛtá-ḥ* “doğmaq, daşımaq, gətirmək”, *bhṛiyāte* “doğmaq”, *bhariman-*, *bhārīman-* “dəstəkləmək, qidalandırmaq; məişət, ailə”; alban. *bir* “oğul”, *burrë* “adam”; latın. *fērō*; qədim irland. *biru*; qot. *bairan*; qədim island. *bera* “döymək, daşımaq, doğmaq”, *burðr* “doğum”; qədim friz. *bera*, *bern* “uşaq”; qədim ingilis. *beran* “daşımaq, gətirmək, istehsal etmək, meydana gətirmək; dözmək, əziyyət çəkmək”, “uşaq doğmaq”, *beorþor* “doğuş”; Litva. *bėrnas* “oğul” [Bomhard: 2015, s.41].

Azərbaycan. *b(v)ar- “gəzmək, getmək (uzaqlaşma)”

Prototürk. **bar-* “gəzmək, getmək (uzaqlaşmaq)”; gəlmək, çatmaq”. Qədim türk. (Orxon, qədim uyğur.) *bar-*, Qaraxanlı türk. *bar-*; Türkiyə türk. *var-* “doğru getmək; çatmaq; yaxınlaşmaq; nəticələnmək, sona çatmaq”, *varış* “gəliş”; qaqauz. *var-*; türkmən. *bar-*; özbək. *bər-*; uyğur. *ba(r)*; karaim. *bar-*; tatar. *bar-*; başqırd. *bar-*; qırğız. *bar-*; qazax. *bar-*; noqay. *bar-*; sarı-uğur. *par-*; oyrot. *bar-*; Tuva. *bar-*; çuvaş. *p̣ir-*; yakut. *bar-*; Dolqan. *bar-* “gəzmək, getmək (uzaqlaşma)” [Räsänen: 1969, s.62; ЭСЯ 2: 1978, s.64-65; EDT: 1972, s.354; Stachowski: 1993, s.52].

Protoaltay: **mi óri* “yol, iz; izləmək”

Proto-monq. **mör* “yol, iz”: orta. monq. *mor*, *mur*; yazılı monq. *mör*; xalxa. *mör*; buryat. *mür*; kalmık. *mör*; ordos. *mör*; moğol. *mür* “gəzmək” [EDAL: 2003, s.930].

Azərbaycan. *bur- (*bür- *bük-) “burmaq, dolamaq”

Prototürk. **bur(a)-* “burmaq, dolanmaq”. Türkiyə türk. *bur-* “burmaq, sıxmaq; qısaltmaq”; qaqauz. *bur-*; türkmən. *bur-*; özbək. *bur-*, *bura-*; uyğur. *bur-*; karaim. *bur-*; tatar. *bor-*; başqırd. *bor*; qırğız. *bur-*, *bura-*; qazax. *bur-*, *bura-*; noqay. *bur-*, *bura-*; çuvaş. *p̣yr-* “burmaq, dolanmaq” [Räsänen: 1969, s.89; EDT: 1972, s.355; ЭСЯ 2: 1978, s.264-267].

Protofin-uqor. **purkz* “burmaq, döndərmək”: Mordvin (Erza) *puvra-*, Mokşa) *puvra-*, *puvoira* - “dönmək, burulmaq, qıvrılmaq”; votyak/ udmurt *porjal-* “dönmək, fırlanmaq”; macar. *forog-* ~ *forg-* “çevirmək, fırlanmaq; burulmaq; dövr etmək”, *fordul-*, *fordit-* “dönmək”; voqul / mansı. *poger-* “döymək, yuvarlanmaq” [Collinder: 1977, s.95; Redei: 1988, s.414].

Protokartvel: **br-un-* “fırlatmaq”: gürcü. *br-un-va* “fırlatmaq, döndərmək”, *bor-b-ali* “təkər, dulus çarxı”, *bru* “başgicəllənmə”; miqrel. *bur-in-* “fırlanma ilə bir şeyi atmaq; fırlanmaq” [Bomhard: 2015, s.85].

Azərbaycan. *bü(k) - r(ü)- “bükmək, bürümək, örtmək” – (*bür(kü))

Prototürk *bürü-, *bür-ke- “örtmək”. Qaraxani türkcəsi. *bürün-* “örtülmək”, *bürkək* “buludlu”, *bürkür-* “buludlu olmaq”; Türkiyə türk. *bürü-* “bükmək, ört-basdır etmək”, *bürülü* “bükülmüş”, *bürüm* “bürümək, bükmək; qat”; qaqaüz. *bürü-*; türkmən. *büre-*; özbək. *burka-*; uygur. *pü(r)kü-*; tatar. *börke-*; başqırd. *börkə-n-*; qırğız. *bürkō-*; qazax. *bürkə-*; noqay. *bürke-*; Tuva. *bürge-*; çuvaş. *pəyrke-* “örtmək”; yakut. *bürüy-, bürküy-*; dolqan. *bürüy-* “buludlu olmaq”, *bürkük* “buludlu” [EDT: 1972, s.363, 367; Räsänen: 1969, s.92; ЭСТЯ 2: 1978, s.296-298; Stachowski: 1993, s.68].

Protoaltay. *būri- (~ -i ū-, -e) “əhatə etmək; kölgə”:

Prototunqus. *bū- “kölgələmək (ışıq)”. Evenk. *bū-* “kölgələmək (ışıq)”, *boro* “alaqaranlıq”; mançu. *boro* “papaq (samandan hazırlanmış)” [EDAL: 2003, s.385-386].

Proto-monqol. *bürü- örtmək; alaqaranlıq, qaralmaq”, yazılı monqol. *bürüy, bürüg* “qaranlıq”; xalxa. *büre-* “örtmək”, *bürül, bürüy* “qaranlıq, qaralmaq”; buryat. *büri-* “örtmək”, *bürül, bürür* “qaranlıq, qaralmaq”; kalmık. *bür-* “örtmək”, *bürü* “qaranlıq, qaralmaq”; ordos. *büri-* “örtmək”; daqur. *burī, burgiēn* “qaranlıq, qaralma”; monqor. *burə-, buri-* “örtmək” [EDAL: 2003, s.386].

Azərbaycan. *(b) ol- “olmaq”

Prototürk. *bōl- “olmaq”. Qədim türkcə. *bol-* (Orxon, qədim uygur); Qaraxanlı. *bol-*; Türkiyə türk. *ol-*; qaqaüz. *ol-*; türkmən. *bol-*; özbək. *bul-*; karaim. *bol-*; tatar. *bul-*; başqırd. *bul-*; qırğız. *bol-*; qazax. *bol-*; noqay. *bol-*; Tuva. *bol-*; çuvaş. *pol-*; yakut. *buol-*; dolq. *buol-* “olmaq” [EDT: 1972, s.331-332; Räsänen: 1969, s.79; ЭСТЯ 2: 1978, s.185-188; Федотов 1: 1996, s.442; Stachowski: 1993, s.66].

Protoaltay * bōlo - “olmaq”:

Proto-monqol. *bol- “olmaq”. Klassik monqol. *bol-*; ordos. *bol-*; xalxa. *bol-*; buryat. *bolo-*; kalmık. *bol-*; monqor. *boli-, ōli-*; dağur. *bol-, bolo-* “olmaq” [EDAL: 2003, s.372].

Azərbaycan. *(p) öskür- “öskürmək, püskürtmək (ağızdan)”

Prototürk. *üskür- “öskürmək, püskürtmək (ağızdan)”. Türkiyə türk. *öksür;* qaqaüz. *ūsür;* türkmən. *üsgür-*; qaraim. *öksür-, öksir-*; çuvaş. *üzər-* “öskürmək, püskürtmək (ağızdan)” [Räsänen: 1969, s.376, ЭСТЯ 1: 1974, s.637-638].

Protoaltay *phi ūsi- “püskürtmək, çiləmək, sıçratmaq, tökmək”:

Prototunqus. *pisu-, *pusu- “səpmək, çiləmək, sıçratmaq (su)”. mancur. *fusu-*; evenk. *husu-*; ulç. *pisuri-*; orok. *pisitçi-, possoli-*; nanay. *pisi-, fisi-, fuksu-* “səpmək (su)” [EDAL: 2003, s.1163].

Proto-monqol. *hösür- “səpmək, tökmək”. Yazılı monqol. *ösür-* “irəli atmaq, səpmək, sıçratmaq”; xalxa. *üsre-*; kalmık. *ösr-*; daqur. *çesurə-* “səpmək”; monqor. *fuzuru-* “tökmək” [EDAL: 2003, s.1163-1164].

Proto-Ural. *pušə- “üfürmək”: (?) fin. *puhu-* “danışmaq” (dial. “üfürmək”), *puhalta-* “üfürmək”, *puhallas* “nəfəs”; eston. *puhu-* “nəfəs almaq, üfürmək, danışmaq, şişmək”; Saa-mi. *bosso-/boso-* “üfürmək (həmçinin külək), partlatmaq (şişirmək), ağır nəfəs almaq”; zyrian/ komi. *pušky-* “üfürmək (küləkdən); sıçramaq (od, qığılcım)”; voqul/mansi. *pot-* “səpmək”, *putas-* “tüpürmək”; ostyak / xanty. *pōl-*, (Cənub) *pāt-* “tüpürmək”; selkup samoyed. *puttu* “tüpürmək”, *putona-* “tüpürmək; su tökmək; tökmək” [Collinder: 1977, s. 69; Redei: 1988, s.409-410].

Azərbaycan. *bul (a)(q) ~ bul(a)(maq)

Prototürk.: **bulak*. Qədim türkcə: *bulaq* (qədim uyğur.), Qaraxanlı türk. *bulaq* (“Qutadqu bilik”, İbn Mühənnə), Türkiyə türk. *bulak*, tatar. *bolaq*, orta türk. *bulaq* (Abuş.), *bulaq* (Sanql.), özbək. *buloq*, uyğur. *bulaq* (*dial.*), sarı-yuğur: *bulaq*, türkmən. *bulaq*, xakas. *pulux*, şor. *puluq*, xalac. *bula:G* “göz yaşı”, Tuva. *bylaq*, tofalar. *bylaq*, qazax. *bulaq*, noqay. *bulaq*, balkar. *bulaq*, qaraqalpaq: *bulaq*, qumuq: *bulaq* [EDT: 1972, s.336; Räsänen: 1969, s.87; ЭСДЯ 2: 1978, s.257-258; Doerfer 2: 1965, s.355].

Protoaltay **bi ülo*- “islatmaq, fısqırmaq, bulamaq”.

Prototunqus. **b[ü]lkü*- “islatmaq, sıçramaq, çırpmaq”, mancur *bulxü*- “köpükləmək, şişmək”; evenk. *bilki*- “islatmaq”, *bulkiw*- “sıçramaq”; nanay. *biłxo*- “islatmaq”, *bolqo*-, *bolxo*- “sıçratmaq, süzmək”; udigey. *beäku*- “islatmaq” [EDAL: 2003, s.362].

Protomonqol. **bul(ka)*-, **bilka*- “islatmaq; yerdən (sudan) axmaq; daşmaq”. Yazılı monqol. *bulqa*- “suya batırmaq, durulamaq”, *bulara*- “yerdən (sudan) axmaq”, *bilqa*- “daşmaq və ya kənarından tökmək”; xalxa. *bulxa*- “islatmaq”, *b'alxa*- “daşmaq”; buryat. *bulxa*- “qarqara etmək”, *bilxa*- “daşmaq”; kalmık. *bulxə*- “islatmaq”, *bilxə*- “daşmaq” [EDAL: 2003, s.362].

Protouqor. **p[ul]z*- “irəli axmaq, daşmaq”. Ostyak/xantı. *pāli*- “fısqırmaq (su)”; vogul/mansi. *pol'ciit*-, *pol'siit*-, *pol'st*-, *pol'sət*- “sıçratmaq”; macar. *foly*- “axmaq”, *folyam*, *folyó* “çay, axın” [Bomhard: 2015, s.74-75].

Azərbaycan. *t(s)ıx

Prototürk **tiki*- “tixamaq, içini doldurmaq, basmaq”. Qədim türk. (qədim uyğur.) *tıq*- “içinə doldurmaq, sıxmaq”; Qaraxanlı. *tıq* (Mahmud Kaşğari) “doldurmaq, tixamaq”; Türkiyə türk. *tık*- “sıxmaq”, *tıka* “tıkışdırmaq”, *tıkış*- “bir yerə sıxılmaq”, *tıkın*- “özünü doyurmaq, tələsik yemək, yeməyi udmaq”; qağauz. *tıqa*- “tixamaq, içinə doldurmaq, sıxmaq”; türkmən. *dyq*-, özbək. *tıq*-, uyğur. *tıq*-, karaim. *tıq*-, tatar. *tıq*-, başqırd. *tıq*-, qırğız. *tıq*-, qazax. *tıq*-, noqay. *tıq*-, Tuva. *tıy*-, çuvaş. *çix*- “içinə doldurmaq, sıxmaq” [Räsänen: 1969, s. 477-478; EDT: 1972, s.465; ЭСДЯ 3: 1980, s.337-340].

Protoaltay **t'ik'ju*- “tixamaq, içini doldurmaq, basmaq”:

Prototunqus. **tiki*- “sığdırmaq, yerləşdirmək”. Mancur. *çiki*- “sıx daxil etmək və ya bərkitmək, tam uyğunlaşdırmaq”; ulç. *tiki*-; oroç. *tiki*-; nanay. *çiqi*-; udigey. *tixi*- “sığmaq, yerləşdirmək” [EDAL:2003, s.1425]

Proto-monqol. **çiki*- “içinə doldurmaq, sıxmaq”. Monqol. *çiki*- “doldurmaq, sıxmaq, itələmək”, *çikiçe*-, *çikilçe*- “toplaşmaq, sıxılmaq, bir-birini itələmək”, *çikildü*-; xalxa. *çix*-; buryat. *şex*-; kalmık. *çikə*-; ordos. *çike*-; moğol. *çikänä*; daqur. *çike*-; monqor. *çigi*- “içinə doldurmaq, sıxmaq” [EDAL: 2003, s.1425].

Proto-hind-Avropa. **thek*”-u- “sıx, qalın, bərkitmək”: qədim irländ. *tiug* “sıx”; uels. *tew* “sıx, qalın, kök”; qədim island. *þjokkr*, *þykk*; isveç. *tjock*; dan. *tyk*; norveç. *tjukk*; qədim ingilis. *þicce*; qədim friz. *thikke*; qədim sakson. *thikki* “sıx, bərk, qalın” [Bomhard: 2015, s.244].

Azərbaycan. tü(f)pür- (səs təqlidi)

Prototürk. **tüpkür*- “tüpürmək”. Qaraxanlı türk. *tüfkür*- (Təfsir.), orta türk. *tükür*-; Türkiyə türkcə. *tükür*-, *tükürük*, *tükrük* “tüpürmək, tüpürmək”; türkmən. *tüyükür*-; özbək. *tupur*-, *tup-la*-; uyğur. *tükür*-, *tükər*-; tatar. *tökər*-; başqırd. *tökör*-; qırğız. *tükür*-; qazax. *tükir*-; noqay. *tükir*-; Tuva. *dükpür* - “tüpürmək” [Räsänen: 1969, s.504].

Protoaltay **thúphi-* “tüpürmək; tüpürmək”:

Prototunqus. **tupi-* “tüpürmək; tüpürmək”. Mancur. *çife-le-* “tüpürmək”, *cifeŋgu* “tüpürmək”; mancur danışıq dili. *çivələ-*; ulç. *tıpu*; orok. *tupin*; nanay. *topin-*; oroç. *tupin* - “tüpürmək, tüpürmək” [EDAL:2003, s.1477].

Proto-Afrasiya. **tuf-* “tüpürmək”: protosami. **tap-* (**tap-ap-*, **tap-al-*, **tap-aʔ-*, **tap-aʕ-*) “tüpürmək”. İbrani. *tōpeθ*; arami. *təpaφ*, *təpē*, *tūφ*; ərəb. *taffa*; harsusi. *tefōl*, *tefēl* “tüpürmək, tüpürmək”; cıbbalı. *tfəl*; amhar. *täffa*; qafat. *taffa*; harari. *tuf bāya* “tüpürmək” [Bomhard: 2015, s.262].

Dravid.: Tamil. *tuppu* (*tuppi-*), *tuppal* “tüpürmək, tüpürmək”; malayalam. *tuppuka*, *tuppu*, *tuppal* “tüpürmək”; kannada. *tū* “üfürmək”, *tūntiri* “tüpürmək”, *tūpu* “üfürmək”; kodaqu. *tupp-* (*tuppi-*); teluqu. *tuppu*, *tuppuna*, *tūpođucu*; gondi. *tuhkul*; kurux. *tuppnā* “tüpürmək”, *tuppalxō* “tüpürmək”; malto. *tupe* “tüpürmək”, *tupfle*, *tulfpe* “tüpürmək” [Bomhard: 2015, s.262].

Azərbaycan. *(s)ü(z)- ~ sür- ~ sür(ün)- “süzmək, üzmək, uçmaq”

Prototürk. **süry-* “süzmək; üzmək”. Qədim türk. (qədim uyğur.) *süz-*; Qaraxanlı türk. *süz-*; Türkiyə türk. *süz-*; qağauz. *süz-*; türkmən. *süz-*; özbək. *suz-*; uyğur. *süz-*; tatar. *söz-*; qırğız. *süz-*; qazax. *süz-*; noğay. *süz-*; Tuva. *süs-*; çuvaş. *sər-* “süzmək, süzgəcdən keçirmək” [EDT: 1972, s.861; ЭСТЯ 4: 1989, s.261; 1969, s.420; Лексика: 1997, s.411; Федотов 2, 1996, s.44-45].

Protoaltay **si ori-* “axmaq, islanmaq”.

Prototunqus. **sora-* “islanmaq, yaş; yaxalamaq, yumaq”. mancur. *sura-* “yaxalamaq, suya çəkmək, yumaq”; neqidal. *soya-* “islanmaq, yaş olmaq”; nanay. *soro-* “islanmaq” [EDAL: 2003, s.1283]. Mancur. *şeri* “bulaq, mənbə”, *siri-* “süzmək, sıxmaq (maye); süd sağmaq”; evenk. *ser-* “süzmək; süd sağmaq”; lamut. *hır-*; neqidal. *siy-* “süd sağmaq”; ulç. *şiri-*; orok. *şiri-*; nanay. *şiri-*; oroç. *si-* “sıxmaq, süd sağmaq” [EDAL: 2003, s.1298-1299].

Protomonqol. **sür-* “kiçik damcılarla yağış yağmaq, səpmək”. Yazılı monqol. *sürçi-* “çiləmə, səpmək”, *sürçig* “səpmək”; xalxa. *şürşi-*, *sürşi-*, *sürçi-*; kalmık. *sürçi-* “kiçik damcılarla yağış yağmaq, səpmək”; daqur. *surē* “tökmək (su)” [EDAL: 2003, s.1298-1299].

Protohind-Avropa. **sor-* (**ser-*) “tez hərəkət etmək, qaçmaq, axmaq”: sanskrit. *sáрати* “qaçmaq, axmaq, hərəkət etmək”; orta irland. *sirid* (< **sēr-*) “dolaşmaq”.

Protohind-Avropa. **ser-ph-/sor-ph-/sr-ph-* “sürünmək”: Sanskrit. *sárpati*; latın. *serpō* “sürünmək”, *serpēns* “ilan”.

Protohind-Avropa. **sr-ew-/sr-ow-/sr-u-* “axmaq”: sanskrit. *srávati* “axmaq”; qədim İrland. *srúaim*; qədim island. *straumr*; dan. *strøm*; isveç. *ström*; norveç. *strau* “axın”; qədim ingilis. *strēam*; qədim friz. *strām*; qədim sakson. *strōm* “axın”; Litva. *sraviù*, *sravjti* “axmaq” [Bomhard: 2015, s.347].

Azərbaycan. *qır(ov) ~ qar

Prototürk. **kır-* “şaxta, nazik qar”. Qədim türk. (qədim uyğur.) *qırayu*; Qaraxanlı türk. *qırayu*; Türkiyə türk. *qırağı* “qırov”; qağauz. *qrā* “şaxta”; türkmən. *gıraw* “qırov”, *gırpaq* “nazik qar təbəqəsi”; özbək. *qırəw*; uyğur. *qıya*, *qıra*, *qıro*; karaim. *qıraw*, *qoruw*; tatar. *qıraw*, *qırpaq*; başqırd. *qıraw*, *qırpaq*; qırğız. *qırō*; qazax. *qıraw*, *qırpaq*; noğay. *qıraw*, *qırpaq* “nazik qar”; oyrot. *quru*; Tuva. *qırā* “şaxta”; çuvaş. *qərbəç* “nazik qar”; yakut. *kiriā*

“qırov”, *kī rpaç, kīrpay* “nazik qar”; dolqan. *kiriā* “şaxta [Räsänen: 1969, s.265-267; EDT: 1972, s.656; ЭСТЯ 6: 2000, s.230-231, 241; Stachowski: 1993, s.169].

Protoaltay. **khirma* (~ -u, -o) “qar, şaxta”:

Prototunqus. **çima-ηsa* (**çirma-*) “qar”. Mançu. *nimaηgi* “qar”; evenk. *imana*; even. *im̄n̄n̄r̄*; neqidal. *imana*; ulç. *şimana, şimata*; orok. *şimana, şimata*; nanay. *şimana, şimata*; oroç. *imasa*; udegey. *imaha*; solon. *imanda* “qar” [EDAL:2003, s.793].

Protomonqol. **kirmag* “ilk qar”. Yazılı monqol. *kirmay*; xalxa. *ç’armag*; buryat. *ç’armag, çirmag*; kalmık. *kirm̄g* “ilk qar”; ordos. *kirmag* “nazik qar”; daqur. *kiarəmsən* “ilk qar” [EDAL: 2003, s.793].

Protofin-uqor. **kerte* (**kirte*) “buz, şaxta”. Fin. *kirsi/kirte-* “şaxta”, *kerte* “nazik qar təbəqəsi”; eston. *kirsi* “buz”; livon. *kiŗt* “buzlu ərazi”; mari. *kəŗt*; xantı. *kəŗtəh, kəŗtəm* ““buz təbəqəsi” [Bomhard: 2015, s.521].

Azərbaycan. *toz (r) (-paq)

Prototürk **tor* “toz”. Qədim türk. (əski uyğur.); Qaraxanlı türk.; Türkiyə türk. *toz* “toz”, *toza-* “toz qaldırmaq” (müq et.: Azərb. *tozanaq*); qaqaüz. *tōz*; türkmən. *tōz, tozan*; özbək. *tōzən*; uyğur. *toz*; karaim. *toz*; tatar. *tuzan*; başqırd. *tudān*; qırğız. *toz*; qazax. *toz*; noqay. *tozan*; oyrot. *tozīn* “toz” [Räsänen: 1969, s.492; EDT: 1972, s.580-581; Лексика: 1997, s.99-100].

Protoaltay **t’ōre* “torpaq, toz”:

Prototunqus. **turV* “yer”; evenk. *tur*; lamut. *tōŗ*; neqidal. *tūy* “yer”; nanay. *tur-qa* “torpaq parçası” [EDAL: 2003, s.1465].

Protomonqol. **tor-* “his, yanıq; uçan toz”. Yazılı monqol. *tortuy* “qurum, lampa hisi”, *tortuyla-* “tüstü ilə qaralmaq, dumanla örtülmək”, *toru* “uçan toz; sprej (su); qara və mavi ləkə”; xalxa. *tortog*; buryat. *tortog*; kalmık. *tortəg* “his, yanıq” [EDAL: 2003, s.1465].

Protoafraziya. **t[o]r-* “tozlanmaq; toz” [Bomhard: 2015, s.257].

Protosami. **tar-ab-* “tozlanmaq, tozla örtülmək”, **turb-* “toz; torpaq, kir”. Akkad. *turbuŗu* “yer, qum”; ərəb. *tariba* “tozlu olmaq, tozla örtülmək”, *turba* “toz; torpaq, kir”, *turāb* “toz, tozlu torpaq, kül”; harsusi. *terōb* “qumla dəstəmaz almaq; dəvə sağmazdan əvvəl əlləri qumla yumaq”; mehri. *tərub* “qumla dəstəmaz almaq” [Bomhard: 2015, s.257].

Azərbaycan: ay ~ an

Prototürk. **āh(k)* “ay”: qədim türk. *aj* (Orxon-Yenisey, qədim uyğur.); Qaraxanlı türk. *aj*; Türkiyə türk.; türkmən.; salar.; uyğur.; tatar.; başqırd.; qırğız.; qazax.; kabardin-balkar.; qaraqalpaq.; kuman.; noqay.; sarı uyğur.; xakas.; şor.; oyrot.; Tuva. *aj*; özbək. *aj*; tofalar. *aj*; çuvaş. *oj̄x*; yakut. *ij*; dolq. *ij* “ay”.

Protoaltay **ānu* “ay”; il” [Räsänen: 1969, s.10; EDT: 1972, s.265; ЭСТЯ 1: 1974, s.98-99; Федотов 2: 1996, s.271; Лексика: 1997, s.55, 76-77; Stachowski: 1993, s.258].

Prototunqus. **aīηa* il : evenk. *anηanī*; even. *anη̄n̄*; neqidal. *aīηanī*; adam. *aīa*; ulç. *aīa(n)*; orok. *anaīi*; nanay. *ajηaīa, ajηanī*; orç. *anηaīi*; udegey. *aīa(n)*; solon. *aīē, aīa* “il” [EDAL:2003, s.303].

Protomonqol. **oy(n)* “ildönümü, il”. Orta monqol. *oin* “vaxt”; yazılı monqol. *oi*; xalxa.; buryat. *oy* “il, ildönümü”; kalmık. *ō* “il”; ordos. *oō n* “ildönümü, il” [EDAL:2003, s.303].

Azərbaycan. *da-(yı)

Prototürk **dāy*- “dayı”. Qədim türk. *tayaj*; Qaraxanlı . *tayaj* (Mahmud Kaşğar., Qutadqu Bilik.); Türkiyə türk. *daji*; türkmən. *dāji*; orta türk. *tayaji* (Abuş., Sanql.); özbək. *tāya*; uygur. *taya*; qırğız. *taj*, *taya*; qazax. *taya*; qaraqalpaq. *daji*; qumuq. *daji*; sarı uygur. *tayij*; xakas. *taj*, *taji*, *tāj*; şor. *taji*; oyrot. *tāj*, *taj*; Tuva. *dāj*; yak. *tāj* “dayı” [Räsänen: 1969, s.455-456; EDT: 1972, s.474; ЭСТЯ 3: 1980, s.127-129; Лексика: 1997, s.296].

Protoaltay **tāyV* “yaşlı qayınana, ağsaqqal (qohum)”:

Prototunqus. **dā*- “atanın böyük qardaşı, baba”, mancur. *dančan*; evenk. *dā* “qayınana”; lamut. *dā*; neqidal. *danja* “ər qohumları, arvad qohumları”; nanay. *dā-mīn* “atanın, babanın böyük qardaşı” [EDAL: 2003, s.1350].

Proto-Hind-Avropa **t’ay-wer-/t’ay-wr* – “qayın (ər tərəfdən)”: sanskrit. *devār-*; latin. *lėvir*; qədim ingilis. *tacor*; qədim friz. *takeri*; qədim yuxarı alman. *zeihhur*; Litva. *dieveris*; latış. *diēveris*; rus kilsə slavyan. *děverb* “dayı” [Pokorny:1959, s.179].

Azərbaycan. *di(-l) ~ di(-n) ~ de

Prototürk. **dil*: qədim türk. *til* (Orxon-Yenisey., qədim uygur.); Qaraxanlı türk. *til* (Mahmud Kaşğar., Qutadqu Bilik.); Türkiyə türk. *dil*; qaqauz. *dil*; türkm. *dil*; salar. *cil*; xalac. *til*; orta türk. *til* (Abuş., Sanql.); özbək.; uyg.; Kırım tatar.; qırğız.; qazax.; kabardin-balkar.; qaraqalpaq.; noqay.; şor.; oyrot.; yakut.; dolq. *til*; tatar.; başqırd. *tel*; sarı-uygur. *dil*; xakas. *təl*; Tuva. *dil*; Tofa. *dil*, *til* [Räsänen: 1969, s.478; EDT: 1972, s.489-90; ЭСТЯ 3: 1980, s.228-229; Лексика: 1997, s.227; Stachowski: 1993, s.237].

Proto-Altay **tilV* “dil, səs”:

Prototunqus. **dilqa-n* “səs”, mancur. *žilgan* “səs, küy”, *žilga-* “səs salmaq, qışqırmaq, oxumaq (quş)”; danışiq”, mancur. *žiləhan*; evenk. *dilqan*; lamut. *dilgə.n*; neqidal. *dilga-n*; nanay. *žilgā*; ulç. *dilža(n)*; orok. *žilda(n)*; oroç. *digga(n)*; solon. *dilgā* “səs”; udiqey. *digana* - “danışmaq”.

Proto-hind-Avropa (**t’l g^ouA-/t’l g^oweA-* >) **t’n g^oū-/t’n g^owā-* “dil”.

Qot. *tuggō*; qədim island. *tunga*; isveç. *tunga*; dan. *tunge*; qədim ingilis. *tunge*; qədim friz. *tunge*; qədim sakson. *tunga*; holland. *tong*; latin. *lingua* (qədim latin. *dingua*); qədim irland. *teng(a)e*; sanskrit. *jihvā*; Avesta. *hizū-*, *hizvā-*; Litva. *liežūvis*; qədim slavyan. *językъ*; rus. *jazyk*; ukray. *jazyk*; polyak. *język*; çex. *jazyk*; sloven. *jęzik*; bolqar. *ezik* “dil”. [Bomhard: 2015, s.289].

Azərbaycan. *qoş-; qoş-(a) ~ (-maq) ~ (-ul);

Prototürk. **kol^l*- “qoşulmaq; cüt, qoşa”. Qədim türk. (qədim uygur) *qoş-* “qoşulmaq”; Qaraxanlı türkcə. *qoş* “cüt, qoşa, cütdən biri”, *qoş-* “qoşulmaq”; Türkiyə türk. *koş-*; qaqauz. *qoş-* “qoşulmaq”; türkmən. *goş* “yer şumlamaq üçün bir cüt öküz və ya at”, *goşa* “cüt, iki; ikiqat”; özbək. *qoş*, *qoş-*; uygur. *qoş*, *qoş-*; karaim. *qoş*, *qoş-*; tatar. *quş*, *quş-*; başqırd. *qiwış*, *quş-*; qazax. *qos*, *qos-*; noqay. *qos*, *qos-*; sarı-uygur. *qos* “qoşa, cüt; qoşulmaq”; oyrot. *qoş-*; Tuva. *qoş-*; çuvaş. *xoş-* “qoşulmaq”; yakut. *χos* “ikiqat, yenə”, *χohuy-* “qoşulmaq, birləşmək”; dolqan. *kohān* “qoşma (şeir)” [Räsänen: 1969, s.283; EDT: 1972, s.670; Лексика: 1997, s.611; ЭСТЯ 6: 2000, s.90-94; Федотов 2: 1996, s.375; Stachowski: 1993, s.150].

Protoaltay. **khōlba* “qoşmaq, bağlamaq, birləşdirmək, cütləşdirmək; cüt”.

Prototunqus. **χulbū-* “bağlamaq, düzmək”. Evenk. *ulbu-* “bağlamaq, düzmək”; even. *ulbъ-* “bağlamaq, təşkil etmək”; negidal. *ülbül-* “qoşquda hərəkət etmək”; nanay. *χuelbi-*

“bir-birinə bağlamaq, bükmək”; oroç. *ubbuna-* “bağlamaq, düzmək, qaydasına salmaq” [EDAL: 2003, s.836].

Protomonqol. **kolbu-* “bir-birinə bağlamaq, birləşdirmək; qoşmaq, əlaqə yaratmaq”. Orta monqol. *qulba-*; yazılı monqol. *qolbu-*, *qolbuqa(n)*; xalxa. *χolbo-*; buryat. *χolbo-*; kalmık. *χolwə-*; daqur. *χolbo-*, *χolbu-*; ordos. *χolbo-*; şıra-yuğur. *χolbo-*; monqor. *χulō-* “qoşmaq, bir-birinə bağlamaq birləşdirmək” [EDAL: 2003, s.836].

Azərbaycan. *bo(r)z

Prototürk **bory-* “tünd rəngli, boz”. Qədim türk. *boz*, türkmən. *boz*, özbək. *buz*, uyğur. *boz*, *bos*, qırğız. *boz*, qazax. *boz*, noqay. *boz* “boz” [EDT: 1972, s.388; Räsänen: 1969, s.82; Doerfer 2: 1965, s.335; ЭСЛЯ 2: 1978, s.171-173; Лексика: 1997, s.605].

Protoaltay **boryV* “tünd rəngli, boz”.

Protomonqol. **boro* “tünd rəngli, boz”; yazılı monqol. *boro*, *boru* “boz, qəhvəyi, tünd, qara (üz)”; monqor. *boro*, *boro* “boz”; xalxa. *bora*, buryat. *boro* moğol. *borō*, kalmık. *borə*, mançu. *boro*, evenk. *boroj* “boz”, *boronkōn* “qəhvəyi maral” [EDAL: 2003, s. 376].

Protohind-Avropa. **bhor-*, **bhru-* “qəhvəyi” (“tünd rəngli”): sanskrit. *babhrú-h* “qırmızımtıl, qəhvəyi”; qədim island. *brúnn* “qəhvəyi”, *björn* “ayı”, *bjórr* “qunduz”; isveç. *brun* “qəhvəyi”; qədim norveç. *brúnn* “qəhvəyi”; qədim ingilis. *brūn* “qəhvəyi”; qədim friz. *brūn* “qəhvəyi”; qədim sakson. *brūn* “qəhvəyi”; holland. *bruin* “qəhvəyi”; qədim yuxarı alman. *brūn* “qəhvəyi”; Litva. *bjras* “qəhvəyi”, *bebrūs* “qunduz”; qədim kilsə slavyan. **bebrō* “qunduz”; rus. *bobr* [бобр] “qunduz”; polyak. *bóbr* “qunduz” [Pokorny: 1959, s.136-137].

Azərbaycan. *dol (u)

Prototürk **dōl-* “dolu”. Qədim türk. (qədim uyğur) *tolu*; Qaraxanlı türk. *tolu*; Türkiyə türk. *dolu*; qaqaüz. *dolu*; türkmən. *doli*; tatar. *tulī*; başqırd. *tulī*; karaim. *tolī*; qırğız. *tolu*; qazax. *tolī*; özbək. *tula*; uyğur. *tola*, *tolyan*; noqay. *tolī*; Tuva. *dolu* “dolu”; xakas. *tol-*; çuvaş. *tol-* “doldurmaq”, *tolli* “dolu”; yakut. *tuol-* “doldurmaq”, *toluru* “dolu”; oyrot. *tolu* “dolu”, dolq. *tuol-* “doldurmaq”, *toluru* “dolu” [Räsänen: 1969, s.486; EDT:1972, s.491-492; ЭСЛЯ 3: 1980, s.257-259; Stachowski: 1993, s.226, 231].

Protoaltay. **čālo* “dolu, bol”:

Prototungus. **žalu-* “doldurmaq, dolu”, **žalu(m)* “dolu”. Mançur. *žalu-* “dolu, doldurmaq”; mançur danışığı dili. *žalū*; evenk. *žalum*; lamut. *žalu-* “dolu”; neqidal. *žalum*; curcen. *žaw-lu-χa*; ulç. *žalu(n)*; orok. *dalumžī*; nanay. *žalo*; oroç. *žalu-*; solon. *žalū* . “dolu” [EDAL:2003, s.390].

Protomonqol. **del-* “dolu, bol; geniş”. Monqol. *delger* “geniş; dolu, bol”, *delgere-* “böyümək, çoxalmaq, yayılmaq, genişlənmək”, *deli-* “uzatmaq”; xalxa. *delger* “dolu, bol; geniş”, *delge-*, *dele-* “genişlənmək”, *delxiy*, *delū* “geniş”; buryat. *delger*; kalmık. *delgr* “dolu, bol; geniş”, *del-* “genişlənmək”; ordos. *delger* “dolu, bol; geniş”; daqur. *delgere-*, *delgē-* “inkişaf etmək” [EDAL:2003, s.390].

Azərbaycan. *(y)il(G) ~ (y)alo(v).

L~ş əvəzlənməsi ilə (y)işiq~(y)ildırım; ş~s əvəzlənməsi ilə ı(i)s(-sık; -sı; -tı)

Prototurk. **jili-g* “ılıq, isti”: qədim türk. *jiliy* (qədim uyğur.); Qaraxanlı türk. *jiliy*, *iliy* (Mahmud Kaşğari); Türkiyə türk. *ılık*; qaqaüz. *ili*; türkmən.; salar. *jili*; orta türk. *iliq*, *jiliq* (Abuşka., “Bəda-i-luğat.”); özbək. *iliq*; uyğ. *ilman*; Krım. *jili*; tatar. *žili*; başqırd. *jili*; qırğız.

žiluu; qazax. *žili*; kabardin-balkar. *žili*; qaraqalpaq. *žilli*; kum. *jili*; noqay. *jili*; sarı-uyğur. *iliy*; uyğur. *iliy*; xakas. *çiliy*; şor. *çili-*; oyrot. *çili*; Tuva. *çiliy*; tofa. *çiliy*; yakut. *silās*; dolq. *hilās* “ılıq, isti” [Räsänen: 1969, s.200; EDT:1972, s.919, 925; ЭСТЯ 4: 1989, s.275-276; Лексика: 1997, s.21; Stachowski: 1993, s.118].

Protoaltay **di ūlu* “ılıq, isti”:

Prototunqus. **dül-* “istilətmək”; evenk. *dül-* “ılıq, isti” [EDAL: 2003, s.480].

Proto-monqol. **dulayan* “ılıq”. Yazılı monqol. *dulayan*; xalxa.; buryat.; ordos.; dagur.; kalmık. *dulān* “ılıq, isti” [EDAL: 2003, s.480].

Proto-ural. **tule* “atəş”: fin. *tuli* “atəş”; mordvin. *tol* “yanğın”; çeremis. *töl, tul* “atəş”; votyak/udmurt. *tyl* “atəş”; komi. *tyl-kört* “od vurmaq üçün dəmir”; nenes. *tuu* “yanğın”; samoyed. *tuj* “atəş”; enets. *tuu* “yanğın” [Bomhard: 2015, s.199-200].

Azərbaycan. **qır(maq)~(x-maq) ~ qıy(maq) ~ qay(çı)*

Prototürk. **kür-* “qırmaq, yıxmaq”. Qaraxanlı türk. *qür-* “sındırmaq, dağıtmaq; qaşmaq; qoparmaq”; Türkiyə türk. *kır-* “qırmaq, parçalamaq; öldürmək, məhv etmək”, *kırık* “qırıq, çatlamış”; qaqaüz. *qür-* “sındırmaq, yıxmaq”; türkmən. *gür-* “sındırmaq, yıxmaq”; özbək. *qür-* “qaşmaq, qırmaq”; uyğur. *qı(r)-*; tatar. *qür-* “qazmaq, qırmaq”; başqırd. *qür-* “sındırmaq, yıxmaq; qırmaq”; qırğız. *qür-*; qazax. *qür-*; noqay. *qür-* “qırmaq, qırmaq”; oyrot. *qür-* “sıyrıqlımaq, qırmaq”; Tuva. *qür-* “kazımaq, qırmaq”; çuvaş. *çür-* “sındırmaq, yıxmaq”; yakut. *küriy-* “qırmaq, kəsmək”, *kıra* “kiçik”; dolqan. *küriy-* “qırmaq, kəsmək”, *kıra* “kiçik” [Räsänen: 1969, s.265; EDT: 1972, s.643; Лексика: 1997, s.382; ЭСТЯ 6: 2000, s.227-229, Stachowski: 1993, s.168].

Protoaltay **kuro-* “kəsmək, doğramaq”:

Prototunqus. **kire-* “qiymə; qırmaq”. Evenki. *kirge-*; lamut. *qırғь .-*; ulç. *kirki-ču-* “dişləmək, gəmirmək”; orok. *keren-* “qiymə”; nanay. *qıraqıqalı-, kerkieli-* “gəmirmək”, *kermē-* “qırılmaq”.

Protomonqol. **kuru-* “qiymə, xırda-xırda doğramaq”. Yazılı monqol. *kira-, kiru-* “kiçik parçalara kəsmək, doğramaq”, *kirbe-* “qısaltmaq; bərabər şəkildə kəsmək”; xalxa. *ç’ar-*; buryat. *kirma-*; kalmık. *kur-* “xırda-xırda doğramaq”, *kirwə-* “kəsmək”; daqur. *kereçi-* “kiçik tikələrə bölmək, doğramaq”.

Protohind-Avropa **k’er-/*k’or-/*k’r -*k’or-bh-/*k’r -bh-* “kəsmək, oymaq”: qədim island. *krota* “oymaq”, *kurfr* “kəsilmiş parça”; qədim ingilis. *ceorfan* “kəsmək”, *cyrf* “kəsilmiş”; qədim friz. *kerva*; holland. *kerwen*; orta yuxarı alman. *kerba* “kəsmək” [Bomhard: 2015, s.557].

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin leksik vahidlərinin ayrı-ayrı protodillərlə müqayisəsi dilimizdəki sözlərin həm semantik tutumunu, həm fonetik variantlarını, həm də homogen xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə kifayət qədər əhəmiyyət daşıyır. Fikrimizcə, bu müqayisə eyni zamanda sözlərin dildə qədimliyini, tarixi inkişafını, yayılma arealını izləmək baxımından da önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasioğlu F. Azər xalqı. Seçmə yazılar. Bakı, "Ağrıdağ" nəşriyyatı, 2000, 436 s.
2. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə. Bakı: "Elm", 2012, III c., 187 s.
3. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. 3 cildə. Bakı: Elm, 2003, II c., 271 s.
4. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı: "Elm və təhsil", 2010, 350 s.
5. Xəlilov B. Fəllərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998, 220 s.
6. İnanç E. Zoomorfem arxetiplərinin müxtəlif sistemli dillərdə fonosemantik variantları // Tədqiqlər. Bakı: "Nurlan", 2009, №2, s. 6-12.
7. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, "TEAS Press" Nəşriyyat evi, 2017, 680 s.
8. Kazımov Q. Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər // "Sənət düşüncələri". Bakı, "Azərbaycan Dövlət Kitabxanası", 1997, s. 333-347
9. Məhərrəmli Baba. Azərbaycan dilində isim kökləri. Bakı, "Elm", 2018, 140 s.
10. Məhərrəmli Baba. Dünya dillərində homogen sözlər. Bakı. "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2016, 304 s.
11. Məhərrəmli Baba. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı. "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, 2017, 272 s.
12. Лексика-Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика. М., 1997, 800 s.
13. Федотов М. Р. Этимологический словарь чувашского языка. В 2-х тт. Т. 2. С-Я. Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук. 1996, 509 s.
14. ЭСТЯ 1 - Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Ин-т языкознания. М.: Наука, 1974. 768 s.
15. ЭСТЯ 2 - Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву 'Б' / АН СССР. Ин-т языкознания. М.: Наука, 1978, 349 s.
16. ЭСТЯ 3- Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву 'В', 'Г' и 'Д' / АН СССР. Ин-т языкознания. М.: Наука, 1980. 395 s.
17. ЭСТЯ 4 - Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы 'Ж', 'Ж', 'Й' / АН СССР. Ин-т языкознания. М.: Наука, 1989, 292 s.
18. ЭСТЯ 5 - Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы 'К', 'К' / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. М.: Наука, 1997; 364 s.
19. ЭСТЯ 6 - Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву 'К' / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. М., 2000. 261 s.
20. Bomhard A. A. Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics, Vol. 2-3, Charleston, SC, 2015, 1146 pp.
21. EDAL - Etymological Dictionary of the Altaic Languages (3 vols). Leiden, Brill, 2003, 2096 s.
22. EDT - Clauson G. Etymological Dictionary of PreThirteenth Century Turkish. Oxford University Press. 1972, 1038 s.
23. Collinder B. Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Uppsala: Almqvist & Wiksells. 1977, 220 s.
24. Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1965. II, 671 s.
25. Stachowski M. *Dolganischer Wortschatz*. Universytet Jagielloński, Kraków 1993, 264 s.
26. Pokorny, Julius, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, vol. 1, Bern, Munich: A. Francke, 1959, 770 s.

27. Räsänen M. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII:1. 1969. XVI + 533 s.

28. Rédei K. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch: Volume 1*, Akademiai Kiado, Budapest, 1988, 905 s.

Teyyub GULIYEV

LEXICAL COMPARATION OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE WITH PROTO-LANGUAGES

SUMMARY

Some lexical units used in the Azerbaijani language are compared in the article.

Reconstruction issues have not been systematically investigated in Azerbaijani linguistics. Although in this aspect considerable achievements have been made in the study of many language families of the world (mostly Indo-European, Ural), it is very difficult to say the same thing for the Turkic languages, especially the Altaic family.

It should be noted that conducting such studies at both the lexical and morphological level is of particular importance in the study of language history in general, and in forming an idea about the pre-written state of the language. Obtaining detailed information about the pre-written language is a clear issue that plays an indispensable role in obtaining more correct conclusions about the structure of the literary language, its development stages, and the specific language characteristics of the periods.

Key words: *parent language, comparison, literary language, language family, reconstruction.*

Тейюб ГУЛИЕВ

ЛЕКСИЧЕСКОЕ СОПОСТАВЛЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА С ПРОТОЯЗЫКАМИ

РЕЗЮМЕ

В статье сравниваются некоторые лексические единицы, используемые в азербайджанском языке.

Вопросы реконструкции в азербайджанском языке не были систематически исследованы. Несмотря на то, что в изучении многих языковых семей мира (преимущественно индоевропейской, уральской) в данном аспекте были достигнуты значительные успехи, сказать то же самое о тюркских языках, в частности об алтайской семье, очень сложно.

Следует отметить, что проведение подобных исследований как на лексическом, так и на морфологическом уровне имеют особое значение в изучении истории языка и формировании представления о состоянии языка до письменности в целом. Известно, что получение подробных сведений о языке до возникновения письменности играет незаменимую роль в достижении наиболее точных результатов относительно строения, этапов развития литературного языка, а также конкретных языковых особенностей, характерных периодам.

Ключевые слова: *язык, сравнение, литературный язык, языковая семья, реконструкция.*